

A KRITIKATÖRTÉNET KORSZAKFORMÁLÓ ELVE 1849–1867

1849: a szabadságharc bukásának éve; 1867: a kiegyezés; vizsgálódásaink két időbeli határpontját tehát a politikai történetből kölcsönöztük. Látszólag jogos az ellenvetés: a politikai történet mégoly nagy horderejű fordulópontjai is önkényesen tagoló, illetéktelen határhátré megvédnek, mihelyt a kritikátörténet korszakbeosztásához próbáljuk felhasználni őket. A nagy történelmi sorsfordulók befolyásolhatják a kritika útját, ez azonban áttételeken keresztül, fáziseltolódásokkal és nem feltétlen szükségszerűséggel következik be; a történelem korszakai nem okvetlenül a kritikátörténet korszakai is. Mi igazolja tehát, hogy a szabadságharc és kiegyezés közti időszakot a kritikátörténetben korszaknak tartjuk; van-e lényegi különbség kritikai teljesítménye és a megelőző, valamint a rákövetkező kor kritikai munkássága között; s van-e az időszak kritikai műveiben olyan közös mozzanat, mely összetartó erejével képes legalább nagyrészt egységbe foglalni, fölismerhető közös jelleggel ellátni, egyazon motívum variációiként értelmezni a különböző irányzatok és egyéniségek egymással vitázó, hallatlanul differenciált gondolatvilágát? S ha találunk ilyen mozzanatot, akkor az vajon immanens módon csak a kritikátörténetre korlátozódik-e, s csak mintegy véletlenül esik egybe a történelmi fordulópontok által kimetszett periódussal, vagy a társadalmi élet más övezeteit is áthatja s a történelmi sorsfordulókkal szerves összefüggésben áll? S egynemű-e ez a jellegformáló elem, ahogy a tárgyalt időszakban Eötvös nagy elméleti műve állította, amely a tisztavonalú „korszakokra szaggatás” nehézségét elismerve úgy véli, hogy „(…) polgárosodásunk összes fejlődését bizonyos korszakokra oszthatni, melyek közül mindenik különös jellemmel bír, s (…) tisztán meg lehet uralkodó eszméinél fogva különböztetnünk a többiektől (…)",¹ s így a jellegadó mozzanatot egyöntetűen eszmei természetűnek tekinti; vagy különféle eredetű és természetű mozzanatok összjátékából születik meg az a korszakformáló kristályosodási mag, mely a történelemből kölcsönzött évszámok között a kritikátörténet viszonylag önálló fejezetévé avatja? Ezekre a kérdésekre keressük most a választ: fölvetett korszakunk lényegét igyekszünk meghatározni, hogy azután az értelmezés rendező elveként alkalmazhassuk, azaz egyrészt a kor kritikai anyagának földolgozásában segítségünkre legyen, másrészt a kritikai anyaggal való szembesítés során autentikusságát és teherbíróképességét ellenőrizhessük.

A korabeli anyag vizsgálata arról győz meg, hogy van ennek a csaknem két évtizednek ilyen jellegadó kristályosodási góca, méghozzá olyan, amely a közvetlen politika övezetétől az irodalomkritika övezetéig a társadalmi élet úgyszólván minden jelentős tartományát viszonylagos egységbe képes foglalni. Minden övezet sajátos kontextusában fölismerhető és a különböző közegek egyedi természetűnek tetsző problémavilágához egységes magyarázó elvet kínál. Látszatra egyedi, esetleges és heterogén adatok tömkelegére nyomja rá bélyegét, csak hogy ezt a rejtőzködő és igénytelen összekapcsoló elemet, bár korán megsejthetjük, sokáig elföldi a felszíni különbségeket kitermelő széttagoltság jobban szembeszökő, gazdag formavilágú és megejtően színes, dús vegetációja. Fölismerését az is megnehezíti, hogy hol a tudatosság különböző fokáig eljutott attitűdként, lelki beállítódásként jelentkezik, hol politikai magatartásformák mögött húzóóó meggyőződésként, hol filozófiai álláspontok közös nevezőjeként, hol a tudományok módszertani vitáinak sarkalatos kérdésekként, hol

¹ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I–II–III*. Bp. 1902. 3. köt. 119. vö. NÉMETH G. Béla, *Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után* In: NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség* Bp. 1976. 241.

művészetelméleti alapelveként, hol kritikai eljárásmodok közös előfeltevéseként, hol pedig irodalomkritikai alapnormaként, melyből teljes normarendszer fejlődhet ki. Mihelyt azonban sikerült fölismerni, tudatosítani, felszínre hozni, kiviláglik hatásugarának és teherbíróképességének meglepő nagysága, sőt érthetővé teszi a kor néhány zavarba ejtő, rejtélyes paradoxonát. Ezt a szűk két évtizedet s belső alkorszakait nagymértékben egyneműsítő mozzanatot a *tényfelülbírálás* attitűdjének fogjuk nevezni. A lappangó pszichikai igénytől a kidolgozott elmélet szintjéig számos fokozatával hatja át a politika, filozófia, tudomány és művészet övezeteit, létrejötté mélyen összefügg 1849 történelmi eseményeivel, háttérbe szorulása 1867 történelmi fordulatával, olyan művelődéstörténeti korszakot teremt, mely jellegében eltér az 1849 előtítől és az 1867 utánitól egyaránt, s mely az irodalomkritika felvirágzásához igen kedvező szellemi éghajlattal járul hozzá.

A tényfelülbírálás attitűdjének lényege, hogy mindig fenntartással fogadja a valóságot; számára létező, nem feltétlenül jóváhagyandó is egyben. A Sein világlágá szemben mindig fenntartja az ítéletalkotás jogát, s értékítéletét a Sollen világlágára alapozza. Logikailag többnyire arra az előfeltevésre épül, hogy ami van, vagy volt, s már nem változtatható meg, lehetett volna másképp is,² vagy legalábbis elképzelhető volna másképp is. Ezt ismeretelméletileg alátámasztandó igénybe veheti azt a gondolatot, melyet legtömörebben Kant fogalmazott meg: „Nun lehrt mich die Erfahrung zwar, was da sein und wie es sei, niemals aber, dass es notwendigerweise so und nicht anders sein müsse.”³ Ez az attitűd nem tartja értelmetlennek megvalósulatlan, de lehetséges, képzeletbeli változatokkal összevetni a létrejöttet. A létezőt az elképzelhetővel, a valóságost az ideálissal (mely az elképzelhető egy kitüntetett esete), a meglévőt az értékkritériummá avatott, normává emelt lehetőséggel hasonlítja össze, s az utóbbiak alapján ítéletet formál az előbbiekről. Számára a létezés, megvalósulás, „ottlevés” önmagában még nem igazolja, azaz nem teszi jóváhagyandóvá a tényeket. Elismeri ugyan, hogy a valóságot el kell fogadni, de csakis abban az értelemben, hogy nem szabad illúziókkal helyettesíteni, számolni kell vele, elemző munkával meg kell ismerni, ám úgy tartja, hogy nem kell, sőt nem is szabad automatikusan jóvá is hagyni. Még akkor sem, ha megváltoztatásuk nem áll hatalmunkban, ha az elutasító ítélet csak belső különvéleményünk megfogalmazásában merül ki. A tényfelülbírálás attitűdjének mélyén az a fölismerés húzódik meg, hogy a tények előtti teljes és feltétlen behódolás, a megvalósulásért küzdő lehetőségek mindenkori győztesével való készséges azonosulás, a bármilyen szűken vagy tágan értelmezett, politikai vagy akár ontológiai „status quo” vakon engedelmes, érték-szembesítés nélküli kiszolgálása, akármilyen indítékból történjék is, szellemi önmegsemmisítéshez, az emberi lényeg kiiktatásához vezet. A tények trónfosztása, megalapozatlan presztízsiük lerombolása az emberi lényeg megóvásáért történik: az embert lényegileg éppen az „adott” tények felülbírálásához választott tudatos értékrendszer különbözteti meg a többi létezőtől. (Ezzel szemben a tények pusztá tudomásulvételére és kihasználására szorítókozó, s ismét: bármilyen szűken vagy tágan értelmezett, politikai vagy akár ontológiai „reálpolitika”, mely kritikai értékrendhez nem ragaszkodik, hanem vitális érdekét szolgáló tárgyilagos megismerésre törekszik csupán, olyan világképet sejtet, mely nem lát lényegi különbséget az ember és a többi létező között.)⁴ A *tényfelülbírálás attitűdje*, mely tehát mindig a tények számbavételére s egyben meghaladására ösztönöz, a számbavételre sohasem öncélúan, hanem épp a meghaladás érdekében kerítvén sort, a szabadságharc és kiegyezés közt sokkal több volt, mint esetleges válasz bizonyos konkrét jelenségekre: a tényfelülbírálás követelménye a legkülönfélébb kontextusokban vilásképszerzővel következetességgel fogalmazódott meg. Fölismerhető a politikai gyakorlatban, a szabadságharc előtti korszak illúzióinak elvetésében és az ún. passzív rezisztencia magatartásában, a politikai elméletben, például a doktrinárság vádjának elvszerű vállalásában, a filozófiában, a kor legérettebb magyar ismeretelméleti gondolataiban és a vulgármaterializmus majd szociáldarwinizmus ellen felvonultatott érvanyagban, a társadalomtudományok módszertani vitáiban, a művészetelmélet eszményértelmezésében, az alkotótól elvárt minősítő élménymegformálás számon-

² Erre az előfeltevésre vall például, hogy Gyulai külön kiemeli, ha valamely „tény” egyszersmind „szükségképi tény” is; a kiemelés nélkül a tény nyilván nem jelentené számára automatikusan, hogy másképp nem is lehetett volna. Ld. GYULAI Pál: *Polemikus levelek* (PN 1857) In: GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp. 1908. 245.

³ Immanuel KANT, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* Leipzig. 1979. 47.

⁴ Más szempontból érintettük már ezt. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál történelemszemlélete* ItK 1972/5 6. 580, 586–587.

kérésében, az irodalomkritika előfeltevéseiben, alpnormáiban, valamint a „kelmeiség” elleni harcában, tehát a korszak társadalmi és szellemi életének úgyszólván teljes keresztmetszetében.

A tények, vagy ahogy a korban szerették mondani: a „bevégzett tények” minősítő meghaladásának korszakteremtő törekvése Csengery Antal és köre korabeli jelentőségét domborítja ki; ezt a törekvést ők szívták föl mindenfelől, ők egyesítették, erősítették föl és ők vitték szét újra, a társadalmi élet számos fontos posztját átszövő gyökéretükkel. Maga Csengery főleg Deák gondolatvilágából emelte át és terjesztette szívósan ezt a motívumot. Jól látható ez *Deák Ferenc emlékezete* című nagyszabású esszéjében, ahol az 1849 utáni helyzetet Deák terminológiájával és szellemében értelmezi. Az osztrák államférfiaknak sikerült engedelmességre szorítani a magyar népet, de nem sikerült szolgálásra, írja. „Nem vesztette el a nemzet méltóságérzetét, (...) nem hódolt a sikernek; nem hajlott meg a bevégzett tények előtt; nem adta lemondását a hatalom kezébe. Az erős nemzetiségi, és az erős jogérzet mellett, a melyre mint látjuk, nem ok nélkül helyezett Deák oly nagy súlyt, nem kis mértékben folyt be az eredményre a munkásság, a melyet a nemzet értelmisége azon időkből (...) kifejtett (...)” A passzív rezisztencia külsőleg tehetetlenségre kárhozottatott, de belső ellenálláshoz ragaszkodó magatartásának méltóságmentő kettősségét, a jogtalan siker megvetésének és a tények fölülbírálásának alapozzatát biztos kézzel emeli ki Csengery. A szellemi élet, s azon belül is az Akadémia munkálkodott hatékonyan a belső függetlenség folytonos átmentésén a megmásíthatatlan, túlerőben lévő tények e nehéz korában. Az eseményeket közelről szemlélő Csengery egy anekdotát is idéz Deákról, amely számunkra ismét a tényfelülbírálás egyetemessé növevő attitűdjének politikai forrásvidékére utal. „De csak nem kívánhatja Deák, mondá egy osztrák miniszter, hogy annyi bevégzett tény után, újra kezdjük Magyarországon a dolgokat! – Pedig, úgymond Deák, a ki rosszul gombolta be kabátját, mégis kénytelen újra kezdeni.” A kiegyezés a megvalósult tények kritikájával jöhetett csak létre: „Annyi bevégzett tény után, föl kellett ismét találni a múltat, bizonyos egyensúlyt kellett tartani a főenykített mozgó jelenben és új alkotással is kellett biztosítani a jövőndőt.” Csengery Deákot látta erre a „nagy föladata” leghivatottabbnak.⁵ A Deák által meghirdetett passzív rezisztencia, az értékek melletti kitartás, amíg a tényeket nem lehet hozzájuk igazítani, a tényfelülbírálás attitűdjének egyik legkorábbi, s a konkrét politikai helyzetben gyökerező megtestesülése volt.

A tényfelülbírálás attitűdjét terjesztő Csengery azonban korántsem csupán a deáki eszmények szócsöve, merít ő más forrásokból is. Kiderül ez például abból, ahogy Szalay Lászlóról írott tanulmányában a kiváló történész szabadságharc előtről vett eszmefuttatását a droktinér fogalmáról helyeslően idézi. A Pesti Hírlap egykori szerkesztője ugyanis büszkén vállalta a „doctrinair lap” vadját. Az ilyen lap először is „nem pusztán empirikus”, hanem arra törekszik, hogy „(...) felsőbb elvek világosságában láttassa a tényeket (...)”, s nem akar „(...) tárgyat tárgyhoz enyvezni, hanem egyet a másikból kifejleszteni (...)” Tehát nem reked meg a tények regisztráló és távollattan egybehordásánál, hanem meghaladásukat is megkísérli, rendező elvet fölvéve értelmezni is próbálja őket, összefüggések föltárására is törekszik. A tényfelülbírálás korának tudományos módszertani vitáihoz, melyekből Csengery fontos részt vállalt, becses adalék ez, de szempontunkból még döntőbb Szalay második fogalomértelmezése. A Pesti Hírlap igenis doktrinér, „(...) azaz: nem az expediensek lapja, hanem olyatén lap, mely nem kiált hozsánát a bevégzett tényeknek, csak azért, mert bevégzettek, mely a hatalmasok paripái alá nem hint virágokat, tudván, hogy az ünnepi díszmenet magában még nem úrnappa.” A tényfelülbírálás attitűdjének lehető legvilágosabb megfogalmazását veszi át ezzel Csengery. A harmadik definíció a jog- és államtudomány kontextusában fogalmazza újra az egyedi tények meghaladásának eszményét, ráadásul a normához mérés és a normaképzés kettős követelményét is megpendíti: a doktrinér lap „(...) nem barátja oly institutióknak, melyeket csak önmagukkal mérhetni, nem az emberi és polgári jogok mértékével, s nem a minden idő és minden alkotmányos népek közéletéből elvont státus-philosophia nehezékével.” Végül negyedszerre: a doktrinér lap az „ésszerű haladás” elkötelezettje, s nem a „pallum ad omne tempus aptum” elvtelen ügyeskedését gyakorolja. Rendszerben gondolkodás, elvekhez való hűség, s a tények mindenkor felülbírálásának megvesztegethetetlen belső függetlensége jellemzi itt a doktrinér magatartást. Elismerően idézi mindezt Csengery, s így fűzi hozzá azt is, hogy a centralisták egyformán törekedtek „(...) hatni az eszmék

⁵ CSENGERY Antal, *Deák Ferenc emlékezete* In: *Csengery Antal összegyűjtött munkái* (A továbbiakban: CSAÖM) I–V. Bp. 1884. III. 88–89, 93, 98–99.

tisztulására, s az azután is fennmaradásra méltó intézetek tisztítására, számba vevén a historiai előzményeket is, de nem felejtvén a mellett: hogy a jogeszme fölötté áll minden esetlegességnek." Egyetért Szalayval abban is, hogy a múlthoz mint „holt testhez” kötő gúzsok lerázása után juthatunk csak el a múlt szellemében történő alkotó továbbépítéshez.⁶ A tények számbavétele és meghaladása tehát egyaránt fontos, az előbbire az utóbbi érdekében van szükség. Deák passzív rezisztenciájából, Szalay elvszerűen kifejtett és vállalt doktrinéségéből, valamint a centralisták reformértelmezéséből Csengery egyforma érzékenységgel szűri ki és közvetíti a „bevégzett tények” felülbírási követelményét.

Ez a követelmény központi helyet kap a Csengery szerkesztésében újra meginduló Budapesti Szemlében is: már az 1857-es első évfolyamból tisztán kihallható. Ezúttal részben francia hatásra, hiszen a *Revue des deux Mondes* volt a folyóirat legfőbb mértékadó mintaképe, de az idegen inspiráció vagy akár átvétel csak meglévő, lappangó tendenciákhoz szolgáltatott batorító példát. Már a második füzetben fölbukkan a tényfelülbírási szorgalmazása, az irodalmi szemlerovat *Historia* című be-
köszöntő programcikkében. A névtelen cikk Planche fejtegetése nyomán abból indul ki, hogy a történetírás a természettudományokhoz képest sajnálatosan háttérbe szorul, s ez a polgárosodást helytelen irányba tereli, az anyagi jólét felé, az erkölcsi érzés rovására. „A siker aratja a világ tetszését; ki gondol a tettek erkölcsi értékéül? A sokaságnak eszébe sem jut kárhozthatni, a ki jogtalan eszközökkel boldogul. A » bevégzett tényt «₁ a jog rangjára emelik.” A történelem elmélyült búvárlása segíthetne túljutni a siker, a megvalósult erőviszonyok, a jelen ilyesfajta kizárólagos és alantas bálványozásán, mert megismertet jogainkkal és „(. . .) az emberi cselekvéseket tanítja megítélnünk.” Az anyagias közfelfogást azért nem vonzza ez a stúdium, mert azt hiszi, csupán a kémia és mechanika törvényei „kormányozzák” a világot s „(. . .) nem azon erkölcsi törvények, melyeket a philosophia és történetírás fejt föl!” A történelem tanulmányozása ezeket az erkölcsi törvényeket olthatná a sokaságba, megtaníthatna „(. . .) az elveket az érdekek fölött becsülni (. . .).” Ehhez szükséges volna, hogy „(. . .) egyszerűen jellemezze a tényeket, a midőn előadja; csak így szolgálhat tanulságul.”⁷ A világban érvényesülő, a történelemből kibontható erkölcsi törvények ehhez hasonló hite tartotta még magát Magyarországon is,⁸ a gondolatmenetből számunkra most mégis a bevégzett tények meghaladásának igénye a fontosabb. Az, hogy a siker önmagában nem igazolhat semmit, a megvalósulás még nem jog, a cselekedetekről ítéletet kell formálnunk, a tényeket nem elég csupán felsorakoztatni, hanem „jellemezni” (azaz alighanem: értelmezni és értékelni) is kell őket. (Itt még nem fogalmazódik meg az a fölismerés, hogy az értelmezés, sőt értékelés minimuma nélkül nem is lehetséges leírni a tényeket.)

Siker és megvalósulás értéköl felülbírásiának hasonló igénye szólal meg, bár ezúttal melléktéma-ként, Eötvös cikkében is, mely a Budapesti Szemle első évfolyamának éppen soron következő, harmadik füzetében látott napvilágot. A cikk tulajdonképpen tanulmányá bővülő ismertetése Tocqueville „*L'ancien régime et la Revolution*” című művének, itt azonban csak annyi lényeges belőle, hogy Eötvös fölismeri és rokonszenvenvel fogadja Thiers szemléletváltozását, amint „(. . .) minden bevégzett tény és győzelmes politika (. . .)” tiszteletét lassanként elnyomja benne a kétely, mely az átértékelést készíti elő. Melléktéma, felhang, alig kifejtett motívum ez ebben a tanulmányban, de jelentőssé erősíti fel, hogy a tényfelülbírási alapkövetelményének korabeli főmotívumával teljes összhangban szólal meg. A francia kontextus pedig itt is, akár az előző, Planche nyomán írott cikkben, valószínűvé teszi a gyanút, hogy a .orszak kritikái gondolkodásának sokrétően használt kulcsfogalma, a „bevégzett tény”, francia mintára vezethető vissza: a „fait accompli” kifejezést még a mai magyar nyelvben használatos idegen szavak szótára szerint is a „befejezett, megmáshíthatatlan tény” jelölésére vesszük igénybe.⁹ Elgondolkodtató és jellemző azonban, hogy a mai magyar használat konnotációja többnyire elsősorban a lezárt megmáshíthatatlanságot domborítja ki, hallgatólágoosan sugallván, hogy

⁶ CSENGERY Antal, *Szalay László In: CSAÖM*, II. 327–329.

⁷ BpSz 1857. 2. füz. 289–290.

⁸ Vö. GYULAI Pál, *Bírálatok Cikkék Tanulmányok* S. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp. 1961. (A továbbiakban. BCT) 23–24, 195–196, 271, 324, 440., valamint GYULAI Pál, *Kossuth levele Deák halálakor In: GYULAI Pál, Emlékbeszéd* I–II. Bp. 1902. II. 38.

⁹ EÖTVÖS József, *A francia forradalom okai* BpSz 1857. III. füz. 323–324.; BAKOS Ferenc (szerk.), *Idegen szavak és kifejezések szótára* Bp. 1976. (Harmadik kiadás) 248. A „bevégzett tény” valószínű francia eredetere Kecskés András hívta fel figyelmemet; ezért s több, későbbi munkámban gyümölcsöztethető értékes tanácsért ezúton mondok köszönetet.

nincs már mit tennünk: a változtatás lehetetlenségének hangsúlyozása mintegy implikálja, hogy a szemlélet a pusztá felülbírálás lehetőségét már azért sem veti föl, mert irrelevánsnak, terméketlennek, kézzelfogható eredményben meddőnek tekinti. A korabeli használat ezzel szemben a *bevégzett tények* idézőjelbe vételével, az „ügynevezett” szó elírásával, a szövegekörnyezettel vagy a gondolatmenet alaptendenciájával gondosan elhatárolta magát ettől a szemlélettől.

A tények számbavételének és meghaladásának együttes igénye, a különböző közegekben más és más alakot öltve, megfogalmazódott a kor filozófiai és tudományos vitáiban is,¹⁰ legdúsabb természet azonban az irodalomkritikában hozta meg. Habár a tényfelülbírálás attitűdje korántsem minden korszakban és kritikátípusban kap szerepet, s a magyar kritika történetére sem mindig jellemző, ezúttal kritikaelméleti előfeltevésé szilárdult, alpnormává küzdötte fel magát, normarendszerek ihletőjeként és rendező elveként a kor kritikai világgépének kialakításánál bábáskodott. A kor legjelentősebb kritikusainál sorra kimutatható, de legközvetlenebb megfogalmazását Greguss Ágost kis írása, a *Meddő költészet, termékeny bírálat* (1863) kínálja, mely a tekintélyelvi magatartás és a kritikai attitűd egyik alapvető különbségét lényegre tapintóan formulázza meg: „(. . .) az egyik szerint a meglevőben meg kell nyugodni, mert éppen megvan, a másik szerint meglete csak annyiban tekinthető érvényesnek a mennyiben igazolható (. . .)”. Ezt a pontos megkülönböztetést azonnal szembesíti tekintély és kritika történelmi eszéyeivel: „amaz a valóság erejével, ez az óhaj gyöngeségével, amaz a gyakorlat, ez az elmélet fegyverével száll sikra, s míg amaz többnyire győz, mégis folyvást alább száll, ez leverve is folytonosan emelkedik (. . .)”.¹¹ Már ez a cikk is elemzi a kritika politikai és irodalmi funkciójának analóg szerkezetét, még tömörebben és számunkra még tanulságosabban szól azonban erről Szatmáron, 1864. szeptember 25-én, Kölcsey szobra leleplezésekor: „(. . .) akadnak-e még, a kik a kritika szükségét tagadják? a kik át nem látják hogy egészségesen fejlődő irodalomban a kritika szintoly műhatlan kellék mint – hogy a köz életből vegyek példát – az alkotmányos létben a nemzet képviselőinek, az országnak gyűlése? Hisz az országgyűlés szava nem egyéb mint a kormány kritikája; s valamint neki föladata ellenőrzeni a földi hatalmasok tényeit, úgy az irodalmi bírálatnak föladata ellenőrzeni a lelki hatalmasokét. Korlátlan uralom, szolgálai hódolás az ügynevezett bevégzett tényeknek, az irodalomban szintoly kártékony, mint az országban: s míg a vak elfogadás annyi mint hátramaradás, a kritika annyi mint haladás; míg a bálványozó a zsarnokság tömlőcstartója, a bíráló a szabadság önkéntese – de, fájdalom, gyakran vértanúja is.”¹²

A tényfelülbírálás korának kritikaelméleti alap gondolatára s annak történeti gyökereire egyaránt fényt vet ez a kis bekezdésnyi teória. Irodalmi és politikai élet, kritika és országgyűlés, kritikátlanság és zsarnokság sokatmondó analógiái sejtetik, amit idézetek egész sorával erősíthetnének meg, hogy az irodalomkritika szükségességére nemcsak az irodalom elvadult állapotának fölmérése ébresztett rá, hanem a kritikai attitűd egyetemes fontosságának fölismerése is, ezt a fölismerést pedig a politikai élet tapasztalatainak általánosítása sugallta. Az abszolutizmus jogtalan, de „bevégzett” tényeit megváltoztatni nem volt mód, gondolati visszautasításukra, ítéletbeli felülbírálásukra azonban igen; az egyik legsajátosabb deáki tanítás éppen elfogadás és jóváhagyás különbségének tudatosítása volt. Deák a jogtalan tények szentesítését látta a status quo jogi követelményeinek elismerésében, s munkásságával Csengery körén át úgyszólván az egész magyar szellemi életet fogékonyra tette a *megvalósult* és a *jóváhagyható* eredendő különbségére. Ő ugyan, szemben az „opportunitás” politikusaival,¹³ a jóváhagyható rendszerint a jogszerűben látta, de az egész problematikát, a rá kidolgozott válasszal együtt, könnyű volt más területre, így az irodalomkritikára átvinni. Hiszen, mint azt a kor kritikusai meg is fogalmazták, az ő kritikaértelmezésük szerint minden egyes irodalmi bírálat egy már elkészült „tény” értékelése, melyet pusztá létezése a kritikus szemében még nem igazol. Az abszolutizmus kori politikai cselekvés akadályoztatása és válaszkérése irányította tehát a figyelmet a kritikai attitűd leg-

¹⁰ Ezekről egy-egy külön tanulmányban igyekszem majd képet adni.

¹¹ GREGUSS Ágost, *Meddő költészet, termékeny bírálat* (1863) In: *Greguss Ágost tanulmányai* I. II. Pest 1872. II. 397.

¹² GREGUSS Ágost, *Kölcsey Ferencről* (Kölcsey szobrának leleplezésekor mondott beszéde Szatmáron, 1864. szeptember 25-én.) In: Uo. I. 61–62.

¹³ Vö. Deák Ferenc beszédével, amely a képviselőház 1866. február 21-i ülésén hangzott el, *Az opportunitás politikájáról*. In: *Deák Ferenc munkáiból* I–II. S. a. r. WLASSICS Gyula. Bp. 1906. II. 129–154. különösen jellemző 136.

általánosabb alapszerkezetére és egyben fontosságára, s ezt az attitűdöt vitték át az irodalom sajátos területére is. Az átvitel többnyire homályban maradó mozdulatát világítja meg Greguss idézett két eszmevuttatása.

A kapcsoló láncszemet, ha nem is mindig a Gregusséhoz hasonló kidolgozottsággal, a kor szinte minden jelentős kritikusanak egy-egy megjegyzésében fölismerhetjük. A költemény mint bevégzett, megmásíthatatlan tény, amelynek azonban valamiképpen igazolnia kell létét a kritika előtt, a kor irodalomkritikájának vissza-visszatérő gondolatai. Salamon Ferenc 1860-ban, a Szépirodalmi Figyelőben, Csokonai *Dorottya*jának értékelésekor pendíti meg, hogy „(. . .) a költemény már örökre úgy marad a mint van, eredendő és külső hibáival, de egyszersmind oly fényoldalakkal, melyek ha ki nem mentik, megbocsáttatják a hibákat (. . .)”.¹⁴ Gyulai 1862-ben ugyanitt fejtegeti, hogy „(. . .) a műköltemények úgy maradnak, ahogy írjuk írta, örökre, minden hibáikkal együtt.”¹⁵ A tény azonban, bár a kritika nem változtathat már rajta, pusztá létrejöttével nem igazolhatja létezési jogát a kritika előtt. „Sok mű nem felel meg a célnak, melyért léteket nyert (. . .)” – implikálja a felülbírálás jogát és szükségét Kemény, itt történetírói művekre gondolva, de alighanem kiterjeszhetően.¹⁶ *Malvina költeményeit* bírálva Arany azokat a verseit utasítja el leghatározottabban, amelyekben „(. . .) minde hevülés, eszme, eredetiség, vagy bár csak egy vonás is hiányzik, mely az illető darab lételetét igazolná.”¹⁷ Szerkesztői üzeneteiben pedig ezzel utasít vissza egy közlésre beküldött verset: „Új költeményben valami újat keres az ember, miáltal annak létezése igazolva legyen. Máskint mihaszna?”¹⁸ A regisztráló és a kritikai attitűd különbségére épül Erdélyi megjegyzése is, mely az irányköltészet elmarasztalását ezzel egészíti ki: „(. . .) az irány irodalmilag tény, de az ítéset sohasem hagyta helyben.”¹⁹ S épp a kritika jogait és kötelességeit tisztázó polémia során mondja Gyulai 1862-ben: „(. . .) csak tények felett ítélem (. . .)”.²⁰ De még egy-egy irodalom fejlődésének bizonyos nagyobb tendenciái is felülbírálatok színterük; az irodalomtörténet mehat tétvára is, fejlődési iránya nem igazolhatja önmagát automatikusan. Másutt kifejtettük, hogy 1848–49, a korforduló sűrített történelmi változása sűrítetten, fölnagyítva, már a felszínen kitapinthatóvá tette a változásban mindig ott lappangó elidegenítő tendenciákat; a történelmi élmény mintegy közelebb hozta, előhívta, hozzáférhetővé tette a létidegenség metafizikai élményét, melyet e konkrét történeti megtestesítés nélkül legfőljebb néhány, metafizikai élményekre és problémákra érzékenyebb alkotó élt volna át.²¹ Ehhez hasonlóan ébresztette rá a kor politikai tényeinek tehetetlenségére kárhóztató megmásíthatatlansága s a velük szembeni belső függetlenség megőrzésének vágya a korabeli magyar művelődés szinte minden övezetét, s különösen az irodalomkritikát, kényszerű elfogadás és belső jóváhagyás, pusztá megvalósulás és értékszembesítő igazolás, általában tény és érték különműségére, értékszembesítés nélküli azonosításuk mindenkori veszélyeire.

E különműség kiiktatásának veszélyeit segített fölismerni a kor egy másik torz vonása is. Ezt az összefüggést a tényfelülbírálás logikai ellenpólusának ismeretében érthetjük meg. A tényfelülbírálás elve nem teljesen vág egybe a tények és értékek közé logikai választalat építő elmélettel, mely egészen

¹⁴ SALAMON Ferenc, *Csokonai Dorottya* Szépirodalmi Figyelő, 1860/1. Kötetben. SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok I–II*. Bp. 1889. I. 290.

¹⁵ GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* Szépirodalmi Figyelő, 1862. II. évf. II. félév, 12–16. sz. Kötetben: *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904* (A továbbiakban: Kdugy) Bp. 1927. 109.

¹⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött* In: KEMÉNY Zsigmond, *Elet és irodalom* Szerk. TÓTH Gyula. Bp. 1971. 264.

¹⁷ ARANY János, *Malvina költeményei* In: *Arany János Összes Művei I–XV*. (Kritikai kiadás. A továbbiakban Krk) XI. kötet. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp. 1968. 355.

¹⁸ Szépirodalmi Figyelő, I. évf. 23. sz. Kötetben: ARANY János: *Krk*. XII. 200.

¹⁹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* PN 1855. szept. 13.–nov. 24. Kötetben: ERDÉLYI János: *Válogatott művei* S. a. r. LUKÁCSY Sándor. Bp. 1961. 302.

²⁰ GYULAI Pál: *Polémiai* Szépirodalmi Figyelő, 1862. II. évf. II. félév. 26. sz. Kötetben: Kdugy, 165.

²¹ Részletesebben ld. DÁVIDHÁZI Péter *Régi udvarház: történelem és elidegenedés* It. 1972/4. sz. 888–903. Vö. KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája*. Studia Litteraria. XIV. Debrecen. 1976. 61–87. (*A realizmus diadala: Egy régi udvarház utolsó gazdája (1857)* című fejezet.)

a közelmúltig David Hume egyik bonyolult, de sokáig egyértelműnek hitt gondolatmenetében kereste igazolását.²² Az az elmélet ugyanis a tényállásnak saját objektív értékszerkezetet, tehát pozitív és negatív értékeket tulajdonít. „naturalistic fallacy” cáfolatára törekszik, azt igyekezőn bizonyítani, hogy az érzelmi tapasztalat csak tényekről tudósít, amelyek viszont nem zárják magukba, logikailag nem implikálják az értékeket. A tényfelülbírálás elve viszont a naturalistic fallacy egy szűkebb változatát támadja meg, mely a tényeknek csakis pozitív értéket tulajdonít, azaz a megvalósultat feltétlenül jóváhagyandónak fogja föl. A létezés már önmagában és feltétlenül értéknek tekintő szemlélet nemcsak egyféle világnézet közegében alakulhat ki. Így végső soron ebbe a szemléletbe torkollik az a meggyőződés, hogy a világ dolgai minden esetben lehetőséget adnak Isten igazolására (teodicea), a rossz csak rész szerint, a teljes kontextus ismerete híján rossz, valójában az egyetemes jó nélkülözhetetlen építőköve, hiszen, ahogy a XVIII. század deista áramlatának egyik reprezentatív költői műve összefoglalta, minden, ami van, jól van: „Whatever is, is right.”²³ Ugyanide torkollik, de egészen más világnézeti forrásvidékekről indulva, a pozitívizmus egy változata, mely a pusztá túlélésért és adaptációért folytatott küzdelemre összpontosítván a fennmaradást elősegítő mozzanatokot tekinti értéknek az emberi világban is.²⁴ A 19. század közepének magyar kritikai gondolkodása kímélte a teodicea meggyőződését, de szívós harcot folytatott a merő adaptáció mindinkább lábra kapó kultusza ellen, sőt a tényfelülbírálás attitűdje nagyrészt ezekben a harcokban edződött teherbíró elvvé. A kor irodalmi élete hemzsegett az elvtelen ténybálványozás jelenségeitől, amelyekkel szemben csak a mindenkor tényfelülbírálás szükségességének beláttatása vehette föl eséllyel a harcot. Arany, Erdélyi, Kemény, Gyulai alaposan kivették a részüket ebből a küzdelemből.

Kemény már 1853-ban, amikor a művészeti élet küzdelmeinek termékenyítő hatásáról ír, megállapítja, hogy az ilyen küzdelem nemcsak értéket teremt, hanem mindig rombol is, s ez érvényes a francia romantika felülkerekedésére is a klasszikusokkal szemben. A külön bekezdéssé emelt tömör megjegyzés, amelyet ezután szövegébe illeszt, a nosztalgia sóhajával ítél a korabeli magyar irodalmi életéről: „De legalább mindez elvből, öntudatosan történt.”²⁵ Harcot, versengést láthatott ugyan eleget, ha körülpillantott, de nem az elvek harcát, hanem a nagyobb falatért folyó gátlástalan és elvtelen marakodást. Arany is arról panaszkodik mindkét lapjában, hogy nem a szellem fegyvereivel, s nem szellemi célra törekszenek az alkalmilag és pusztá érdekből összeverődött csoportok; mindenkinek egyetlen fő gondja van: „(. . .) a megélhetés vagy ami ezzel rokon; fő erény, mely után kiki törekszik: az élelmség.” Ő is, akár Gyulai, vagy akár a fiatalabbak közül Zilahy,²⁶ azt fájlalja, hogy mindez az irodalom nemes versenyét „(. . .) üzletszerű kapkodássá süllyesztí le (. . .).” Még a jobbak is arra kényszerülnek, hogy „(. . .) lassanként habnak eresszék előbb egy, aztán más elvöket, mint akadályozó lomot, ha a víz színén fönn akarnak lebegni.” Az élelmségből s az adaptáció képességéből erény lett, a megvalósulásból, fennmaradásból máris érték; az irodalomkritikát ez nehéz helyzet él állította, hiszen némi bátorsággal és kirtartással „(. . .) pár év alatt, merő *usus* által, némi költői híre lehetett vergődni.” Az újdonsült író ebben a közszellemben maga is elhitte, hogy tehetséges, s a kritikának ilyenkor „(. . .) édes – s a megszokás által féligmeddig jogosult – ábrándokat kell elosztatnia.”²⁷ Az

²² David HUME, *A Treatise of Human Nature* (1739–40) Harmondsworth, Middlesex. 1969. 521. A különböző értelmezéseket rendszerezi és elemzi W. D. HUDSON, *Modern Moral Philosophy* London és Basingstoke. 1970. 249–264. Az álláspontok összecsapásából kibontakozó termékeny vitára ld. *The Is-Ought Question* Szerk. W. D. HUDSON. London. 1969.

²³ Alexander POPE, *An Essay on Man* (1733) Epistle I.; vö. még SHAFTESBURY, *An Inquiry concerning Virtue, or Merit* (Első kiadása. 1699) In: *Characteristics* (Első kiadása: 1711) H. n. 1714. II. kötet, 9, 11, 20 21.

²⁴ Vö. NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség* Bp. 1976. 58, 126, 214–215, 246–248, s főleg 297–301.

²⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Színművészetünk ügyében* PN 1853. okt. 28.–nov. 19. Kötetben: KEMÉNY Zsigmond, *Elet és irodalom* 286–287.

²⁶ GYULAI Pál, *Dalok könyve*, Koszoru, 1863. I. évf. I. félév. XIX. sz. Kötetben. Kdugy, 174 175.; GYULAI Pál, *Ujabb magyar lantosok* Koszoru, 1863. I. évf. II. félév. 22. sz. Kötetben: Kdugy, 190.; ZILAHY Károly, *Kölcsey Ferenc* In: *Zilahy Károly válogatott művei* Bp. 1961. 195–196.

²⁷ ARANY János, *Egy szó, mely kell de nem tetszik* Szépirodalmi Figyelő, II. évf. I. félév. 22. sz. Kötetben: Krk. XI. 368.; ARANY János, *Tulipiros bokréta* Szépirodalmi Figyelő, I. évf. I. félév. 10.

„usus”, a rendszeres publikálás megszokása az adaptációkultusz fokozatos kibontakozásától mintegy jelentőségteljessé duzzasztva mindinkább az érték jelenlétének mutatója, majd bizonyítéka lett, végül pedig már – maga az érték.

A közvéleménynek ezt a szellemi inflációját Arany pontos diagnózisával teljes összhangban, de még általánosabb érvénnyel Erdélyi János fogalmazta meg, amikor *A legújabb magyar líra* (1859) című tanulmányában szembefordult a közmegegyőződéssel, melyben a gyakorlat, a megvalósulás sikere aránytalan tekintélyre tett szert. „Gyakorlatinak hitt idő azzal foly be károsan az eszmeiség világára, hogy a tények erősebbek, mint a tételek a közvélemény előtt (. . .)” – ebben a mozzanatban látja Erdélyi minden „gyakorlatiság” lényegét. A közvélemény pedig úgy fog körül minden szellemi tevékenységet, mint tárgyakat a levegő; ezáltal ez a levegő „kóros”, s ha a közélet, ellenálló erő híján, magába fogadja, akkor „(. . .) a gyakorlatiság gyarlósággá megy által, és mert a tények egyszer, az igazi gyakorlat: a közvélemény mennél többször szeret izgatni és izgattatni, s a sokírás napjainkban nem kis érdem, hogy hasznos is, ki merne róla kételkedni?” A kérdés persze ironikus; a „sokírásnak” Erdélyi hasznosságát is tagadja: a tehetség felhígulásához, művészete lelketlenülé válásához vezethet. A tények erejébe vetett naiv hittel szemben ő az elmélet által kimunkált értékekhez ragaszkodik, az értékek jogát bitorló tények bálványozóival a művészet és „a tiszta józan érzület” követelményét állítja szembe.²⁸ Látja, hogy az üres tények indokolatlan presztízse hova vezet Lisznai, Szelestey költészetében, látja a költemény anyagi részleteinek, tájjellegű nyelvi anyagának öncélú kultuszát, s a tehetségtelen zsenijelöltek élményeinek kezdetleges, otromba, de „spontán” és „ösztönös” kiadását. Az élmény tényeinek értelmezését, szemléleti egészbe illesztését, összefüggéseik és értékvonatkozásaik föltárását, a mű teljes, saját világát hiányolja; erre utal Zalár költészetével szembeni kifogása is: „(. . .) Zalárnak, mint minden költőnek, vagy írónak is általában, ki a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban méltányolja, nincsenek, nem lehetnek *gondolatai*, hanem csak *ötletei*.”²⁹ Erdélyi kritikus munkássága, akár jelentős társaié, a tényfelülbírlás sokoldalú követelménnyel emeléséből, végső soron a korszak összetartó kultúrtörténeti magvából sarjad ki.

Ez az összefüggés segít megérteni azt a rejtélyes ellentmondást, mely e nyomasztó politikai korszak és az irodalomkritika, sőt mindennemű kritikai jellegű értekező próza között húzódik a korban. Azt is megérthetjük itt, miként hagyhatott korunkra ez a szűk két évtized olyan gazdag és elmélyült kritikai gondolatvilágot annak ellenére, hogy „1849 után (. . .) előbb a nemzeti ellenállás, 1867 s még inkább 1875 után (. . .) a nemzeti állam integritásának védelme kiszorított, illetve magába szívott, egyszerűsített és kanalizált minden szellemi-bölcséleti impulzust és nyugtalanságot (. . .)” s ez a kanalizáció „roppantul elszegényítő” hatásának bizonyult.³⁰ A fojtogató politikai légkör azért nem tudta megakadályozni a kritika fölvirágzását 1849 és 1867 között, s a kanalizáció azért nem lehetett közel sem annyira sorvasztó 1867 előtt, mint 1867 után, mert éppen a politikai elnyomás elleni passzív rezisztencia, s a tényfelülbírlás belőle leszűrhető, általánosítható és kritikai világképszerző elvvel avatható attitűdje bizonyult a kritikai tevékenység hajtóerejének. Az értelmiség kiszorulása a közéletből csak a külső okok közé tartozik; lényegesebb, belső ok a kor történelmi, politikai helyzetére választ kereső nemzedék megmásíthatatlan tények közé zártsága és az őket belülről feszítő méltóságigény, a belső függetlenség kinyilvánításának, az értékválasztás lehetőségének sarkalló vágya. A külső változtatás lehetetlensége vezette el őket kényszerű elfogadás és belső jóváhagyás méltóságmentő különbségének fölismeréséhez, tény és érték logikai kettősségének érzékeny tudatosításához és állandó szem előtt tartásához, a kritika fontos társadalmi hivatásának belátáshoz, sajátos problémavilágának lankadatlan feltérképezéséhez. Az 1849 utáni szörnyű politikai elnyomás, paradox módon, úgyszólván előhívta a kritika nagy korszakának kibontakozását. Igaz, a nemzeti ellenállás táplálásának igyekezete sokféleképp, s nem is mindenben üdvös módon hagyta rajta bélyegét a kor kritikai gondolatvilágán, a kritika egészében mégis kivétel maradt a „kanalizáció” elszegényítő hatása alól: az ellenállásprogram

sz. Kötetben: Krk. XI. 63. Vö. még ARANY János, *Irodalmi hitvallásunk* Koszoru, I. évf. I. félév. I. sz. Kötetben: Krk. XI. 404.

²⁸ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) BpSz 1859. Kötetben: *A magyar líra 1859* címmel, ERDÉLYI János, *Tanulmányok* Bp. 1890. 42–45.

²⁹ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) In: Uo. 139.

³⁰ NÉMETH G. Béla, *Ideológia és irodalom a kiegyezés után* Vság 1979/3. 7.

nemcsak magába szívni vagy önnön szűk határai közé préselni nem tudta, hanem egyenesen legfőbb elméleti előfeltevésére ébresztette rá, melyből azután természetesen fejlődött ki sokoldalú alapszabója, magában hordva egy egész kritikus normarendszer csíráját. A kor irodalomkritikai világgépét közvetve a történelmi helyzetre adott hallatlanul igényes válaszként értelmezhetjük.

1849-ben tények és igazságosság, tények és jog, tények és érték olyan fokú széthajlása jött létre, mely önként kínálta a magatartások és szemléletformák polarizálódását, elvette a kettő naiv azonosításának lehetőségét, s vagy a pusztá fennmaradás amorális kultuszában, azaz botcsinálta terminussal: ténypártiságban, vagy a hajlíthatatlan tényállással szembeni passzív rezisztenciában: értékpártiságban fejeződött ki. Az előbbi a feltörekvő pozitívizmussal volt összhangban, az utóbbi az idealizmus szívos utóvédharcával.³¹ Az irodalomkritika, szinte teljes egészében, az utóbbiból táplálkozott, s az előbbi-től megvetéssel fordult el. Jelképe lehet ennek Arany megsemmisítő ítélete azokról, akik az üres túlélést minden körülmények között, önmagában, minden értékvesztéstől elvonatkoztatva, kárpótlást nyújtó nyereségnek tartják. A felszínes hazafiaskodás kortünetére jellemzőnek érzi, amit egy versben olvasott: „veszve minden, még a szabadság is” mond a költő, de legott vizsgatja magát: „csak a haza éljen!” Imhol a tíz év növendéke, ki a haza életét külön tudja választani a szabadságtól és mindentől a minnek elvesztését siratja.” A szabadságharcot követő tíz évről van itt szó, melyre visszapillantván Arany a lehangoló tünetekért „a lélekölő rendszer nyomását” teszi felelőssé, majd hozzáteszi: „Adja Isten, hogy a kezdődni látszó politikai élet mihamar végét vesse ez állapotnak is.”³² Ez a remény nem teljesedett be, sőt néhány évvel később, a kiegyezést követő politikai életben már egy újabb tényező zárta el az Arany által remélt szemléleti változás útját. A kiegyezéssel tény és igazság, tény és jog, tény és érték korábbi mérvű, szembeötlően áthidalhatatlan divergenciája megszűnt, sőt az új tényállás fenntartása már a birtokosság osztályérdekének és a nemzet egészének más nemzetiségekkel szemben érvényesített érdekének megőrzését is jelentette. Az értékszembesítő tényfelülbírálás korát fölváltotta az érdekigazoló ténykihasználás. A kor összetartó művelődéstörténeti magva többé nem a tényfelülbírálás attitűdje volt; a tényfelülbírálás korának normakészlete egyre reménytelenebb, bár olykor szívós küzdelmet folytatott a ráburjánzó új ideológiával. Hiszen most már, intra dominium, könnyebb is volt a tényekben értékeket, a létező rendben annak igazolását látni; érdek és érték különeműségét mindig nehéz elismerni, most ráadásul tény és érdek is egybeesett. Az új politikai helyzet tény és érték azonosítására csábított, az érdek mozzanatának félig vagy akár egészen tudatos elkendőzése révén. A társadalmi elméletnek kapóra jött a szociáldarwinizmus gondolatvilágának megismerése, s a jelenségeknek az életerő szemszögéből történő megítélése. A Sein rátelepedett a Sollenre. A ténypártiság irodalomban és irodalomkritikában egyaránt létrehozta jellegzetes formációit, a naturalista élménykultusztól és amorális esztétizálástól az egyetemes normákról lemondó, relativáló impresszionista bírálatig, vagy az értékelést eleve kiiktatni vágyó, semleges leírásra törekvő „deskriptív” kritikáig. 1849 és 1867 ebben az értelemben eseménytörténeti és egyben kultúrtörténeti korszakhatárok, melyek a magyar kultúrtörténetnek, s ennek abban az időben általános kritikai hangoltsága révén a magyar kritikátörténetnek is viszonylag önálló, különlényegű, korszakformáló periódusát fogják közre.

³¹ Utóvédharcokról, a korszak gondolkodástörténeti képét megrajzolva, R. Várkonyi Ágnes írt előttünk, de ő szűkebb értelemben használta: az ötvenes évek gondolkodási normáinak egyik jellegformáló összetevőjét „a hegelizmus elszigetelt utóvédharcai” adták szerinte. Ezt elismerve, mi itt a hegeli változatnál sokkal tágabban értelmezett idealizmusnak az egész 1849-től 1867-ig terjedő időszakban megívott utóvédharcára gondolunk. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történet-szemlélet a magyar történetírásban* I–II. Bp. 1973. II. 337.

³² ARANY János: *Bulcsu Károly költeményei* Szépirodalmi Figyelő, I. évf. 19. sz. Kötetben: Krk. XI. 108.

LE PRINCIPE DE PÉRIODISATION DE L'HISTOIRE DE LA CRITIQUE 1849 -1867

Le commencement de la période examinée de l'histoire de la critique est l'année de la chute de la guerre d'indépendance, sa fin est l'année du compromis de 1867, tous les deux sont des dates empruntées à l'histoire politique. L'étude cherche la réponse à la question pourquoi la période entre ces deux dates politiques peut être considérée, dans l'histoire de la critique aussi, une époque relativement indépendante dont la production critique diffère fondamentalement de celle de l'époque précédente et suivante aussi. Ce moment caractéristique et homogène peut être trouvé, selon l'auteur de l'étude, dans une attitude spéciale visant à contrôler les "faits accomplis". Cette attitude stimulait toujours à tenir compte des faits et, en même temps, à les surpasser; mais ce n'était jamais une attitude autonome, elle travaillait toujours en faveur du progrès. C'est cette attitude qu'on peut reconnaître, bien que sous des formes toujours changeantes, dans la pratique et dans la théorie politiques, dans la philosophie de l'époque, dans les discussions méthodologiques des sciences sociales, dans la théorie d'art et dans la critique littéraire, c'est-à-dire dans presque toute la coupe transversale de la vie sociale et spirituelle de l'époque. Pourtant c'est la critique littéraire à la floraison de laquelle elle a contribué le mieux, où elle s'est incarnée dans une présupposition commune des procédés de la critique et est devenue une norme fondamentale, de laquelle un système de normes s'est évolué aux mains des meilleurs critiques. L'étude examine l'attitude du contrôle des "faits accomplis", elle en éclaire la structure logique et en esquisse les conditions historiques.